

Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu

The Jewish Community in Kilis and Their Heritage in
The City: The Kilis Synagogue

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ALTUNCU¹, Dr. Öğr. Üyesi Akın TERCANLI²

¹ İlahiyat Fakültesi / Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis
• abduallahaltuncu@kilis.edu.tr • ORCID > 0000-0002-7385-9188

² İlahiyat Fakültesi / Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis
• akintercanli@kilis.edu.tr • ORCID > 0000-0002-8736-0126

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma / Research

Geliş Tarihi / Received: 21 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Mayıs / May 2022

Yıl / Year: 2022 | Sayı – Issue: 52 | Sayfa / Pages: 287-322

Atıf/Cite as: Altuncu, A. Tercanlı, A. "Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52, Haziran 2022: 287-322.

Sorumlu Yazar / Corresponding Author: Abdullah ALTUNCU

KİLİS YAHUDİ CEMAATİ VE ONLARDAN KALAN BİR MİRAS: KİLİS SINAGOGU*

ÖZ:

Yahudi Tarihi, farklı dönemlerde ve ayrı coğrafyalarda yaşayan Yahudi topluluklarının birikimlerinden, tecrübelerinden, kültürel dokularından, dini hayatlarından ve belki de en önemlisi hem bireysel hem de toplumsal yaşanmışlıklarından oluşmaktadır. Erken dönemlerden itibaren Anadolu'da görülen Yahudi topluluklarının bir çoğu günümüze kadar varlığını korumuştur. Bu topluluklardan birisi de Halep Hahambaşılığına bağlı olarak 1960'lı yıllara kadar varlığını koruyan Kilis Yahudi cemaati olmuştur. Kendisine ait sinagogu, okulları ve mezarlığı bulunan Kilisli Yahudilerin, Müslüman komşuları ile aynı mahalleler içerisinde yaşamış oldukları bilinmektedir. Birbirinden farklı pek çok dini cemaate ev sahipliği yapmış olan Kilis'te, varlığını en uzun süre devam ettiren topluluk Yahudiler olmuştur. Muhafazakâr bir dini hayatlarının olduğu bilinen Kilisli Yahudiler, genel olarak ticaretle uğraşmışlardır. Milli Mücadele döneminde ise Fransızlara karşı Türklerin yanında yer almıştır. Şehirde yaşamış olan Yahudi cemaatine ait yapıların mevcut izleri, bu topluluğun mimari ve kültürel yapıları hakkında bilgi vermektedir. Bütün bu bilgilere ek olarak Kilis'te Yahudilerin yakın döneme kadar yaşamış olmaları sebebiyle Yahudilerle ilgili hatıraların, toplumsal hafızada halen canlı olduğu görülmektedir. Karşılıklı saygı, hoşgörü ve gösterilen değer üzerinden şekillenen ilişki hem Müslüman hem de Yahudiler tarafından bozulmadan sürdürülmüştür. Bu bağlamda Kilis Sinagogu'nun yakın tarihte yapılan restorasyonu da büyük anlam taşımaktadır. Bu makalede Kilis Yahudi cemaati, sinagogların Yahudi topluluklar açısından kurumsal önemi ve son olarak Kilis Sinagogu'nun yapısal özellikleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Kilis, Yahudi Cemaati, Sinagog, Halep Hahambaşılığı.

THE JEWISH COMMUNITY IN KILIS AND THEIR HERITAGE IN THE CITY: THE KILIS SYNAGOGUE

Abstract: The Jewish History consists of the accumulation, experience, cultural texture, religious life of Jewish communities, and perhaps most importantly, of individual and group experiences of Jews living in different periods and parts of the world. The Jewish communities residing in Anatolia since the early times have preserved their existence from the first periods of the Ottoman Empire to the present

* Makale verileri, İbranicelere kitabelerin transkripsiyonu ve tarihlendirilmesi konularında önemli desteklerini gördüğümüz Doç. Dr. Yasin Meral'e, Hayfa Üniversitesinden Chava Sommer'e, Türkiye Hahambaşılığı Genel Sekreteri Yusuf Altıntaş'a, Arş. Gör. Safiye Merve Özkaldı'ya, Yusuf Besalele ve Murat Nehmad'a teşekkür ederiz.

time. Of these the Kilis Jewish community represented by the chief rabbinate of Aleppo lived in Kilis until 1960s. The Jews of Kilis, who had their own synagogue, schools and cemetery, lived in the same neighborhoods as their Muslim neighbors. In Kilis, which has been home to many different religious communities, the Jews are one of the longest-standing communities. The Jews of Kilis, are known to have had a conservative religious life, and been generally engaged in trade, and also stood with the Turks against the French during the National Independence (Milli Mucadele). It is possible to see the concrete traces of the Jewish faith through the architectural and cultural fabric of the city, which was home to communities of different faiths. The traces, ruins and existence of religious structures with different characters, which we encounter as material reflections of the spiritual world in Kilis, reveal the multicultural life in Kilis with people from various faith. In addition, since the Jews in Kilis lived until recently, the memories of the Jews can be said to be still alive in the collective memory of the city. A relationship shaped by mutual respect, tolerance and values have been maintained both by Muslims and Jews. In this context, the recent restoration of the Kilis Synagogue is also of great significance. This article will account for the Kilis Jewish community, and discuss institutional of synagogues and the Kilis community in particular for Jewish communities.

Keywords: *Jewish, Kilis, Jewish Community, Synagogue, The Chief Rabbinate of Aleppo.*

GİRİŞ

Sevilla'da, tarih 1378 yılını gösterdiğinde, burada bulunan Yahudi toplulukları için olağandışı gelişmeler yaşanmaya başlamıştı. Eciya Başdiyakozu Ferrand Martinez, (ö. 1395) Yahudi topluluklarına karşı kışkırtıcı vaazlarda bulunuyor, Yahudilerle olan tüm ilişkilerin kesilmesini, sinagoglarının yıkılmasını veya kiliselere dönüştürülmesini savunuyordu.^[1] Bu vaazlarında yirmi üç büyük sinagogunun yerle bir edilmesini ve Hıristiyanlarla herhangi bir ilişki kurmalarını önlemek için Yahudilerin, kendi mahallelerine kapatılmasını istiyordu. Ayrıca kırsal bölgelerde yaşayan Hıristiyanlara, Yahudilerin kendileriyle bir arada yaşamalarına izin vermemelerini söylüyordu. Başpiskoposun 1390'da ölümünden sonra, Martinez piskoposluğun yöneticisi oldu ve Hıristiyanları, bölgelerindeki tüm sinagogları yıkmaya çağırdı.^[2] İlk kanlı isyan Ocak 1391'de gerçekleşti. Kendisini oldukça güçlü hissedenden Martinez, 6 Haziran'da adamlarını Yahudilerin yaşadığı mahallelere gönderdi. İki sinagog kiliseye çevrildi geri kalanların tümü de yakıldı. Yüzlerce

[1] Joseph Perez, *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*, (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1993), 43.

[2] Yitzhak Baer, *A History of the Jews in Christian Spain*, (Illinois: Varda Books, 2001), 95.

Yahudi bu baskın sırasında öldürüldü ve Aljama yerle bir edildi. Başlayan bu saldırılar, Yahudilerin öldürülmesine ve sinagogların tahrip edilmesine yol açtı. Sonraki süreçte ise benzer olaylar Valensiya ve Barselona gibi diğer şehirlere de sıçradı.^[3]

Farklı ülkelerdeki yöneticilerin Yahudilere yönelik tutumu, sinagoglarla ilgili almış oldukları kararlarda gözlenebilir. İspanyol hâkimiyeti sonrasında, İber Yarımadası'ndaki şiddet eylemlerinin bir sonucu olarak buradaki sinagogların yıkılmış olması bu durumun somut kanıtlarından biridir. 1412 yılında özellikle Lancasterlı Catherine'in (ö. 1418) fermanı ile başlayan uygulamalar, sinagogların yıkımını tetiklemiştir. Bütün bu bilgilere ek olarak 1492 yılında ilan edilen *Elhamra Kararname*siyle Yahudiler, İber Yarımadası'ndan sürülmüş, birçok sinagog hastanelere, katedrallere, kiliselere hatta evlere dönüştürülmüştür.^[4] İspanya'da Yahudilere ve onların ibadethanelerine yönelik olumsuz uygulamalar gerçekleştirilirken, Osmanlı'nın daha ilk dönemlerinden itibaren farklı olanı kabul eden ve bu anlamda inançlara saygılı bir zemin üzerinden inşa edilen hoşgörü anlayışının olduğu görülmektedir. Kaynaklarda Orhan Bey'in (sal. 1324-1362) Bursa'yı fethetmesinden sonra daha önce yakılan bir sinagogu yeniden inşa ettirdiği^[5] bilgisinin yer alması, devletin bu konudaki tutumunu gözler önüne sermektedir. İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'da yaşayan Yahudiler, İstanbul'a davet edilmiş ve Fatih'in (sal. 1451-1481) iradesi ile sinagogların bakımlarının yapılabilmesi ve bazı evlerin sinagog olarak kullanılabilmesi de belirtilmiştir. Fatih'in bu iradesini sonraki Osmanlı padişahları da uygulamaya devam etmiştir.^[6] İspanya'da ve diğer Avrupa ülkelerinde her türlü şiddete maruz kalan, ayrı mahallelerde yaşamak durumunda bırakılan, baskı altında din değiştirmeye zorlanan, mallarına el konulan, sinagoglarına ve diğer tüm kutsallarına zarar verilen ve birçok suçlamaya maruz bırakılan Yahudiler, karşılaşmış oldukları bu sıkıntılar nedeniyle yönlerini Osmanlı'ya çevirmişlerdir. Bu durumu Naim Güleriyüz aşağıdaki ifadelerle belirtmektedir.

“İspanyol hükümdarlarının ya Katolik dinini kabul etmeye veya tüm varlıklarını bırakarak bir daha dönmek üzere ülkeyi terke zorladıkları Sefarad Yahudilerinin büyük çoğunluğu, kimi doğrudan, kimi de bir süre geçici olarak Fransa veya İtalya'da ikamet ettikten sonra Osmanlı topraklarında kendilerine sadece emin bir sığınak değil, fakat yeni bir vatan buldular.”^[7]

[3] Perez, *History of a Tragedy*, 44; Abdullah Altuncu, *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 76-77.

[4] Bk. Daniel Muñoz-Garrido, “The Medieval Synagogue of Molina de Aragón: Architecture and Decoration”, *Arts* 9/1 (2020), 3.

[5] Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021), 48.

[6] Naim A. Güleriyüz, “Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri”, *Osmanlı İstanbulu - II*, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 444-445; Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2012), 52.

[7] Güleriyüz, “Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri”, 445.

Osmanlı sınırlarında Yahudi cemaatleri ve Yahudilere ait kültürel, mimari ve edebi miras elbette Sefarad Yahudileri ile başlamaz. Roma döneminden itibaren Anadolu'ya yerleşen ve *Romanyot* adıyla anılan Yahudi topluluklarının olduğu bilinmektedir. Manisa sınırları içerisinde yer alan ve 4. yüzyılın ortalarına tarihlenen Sard Sinagogu da en eski ve en önemli sinagoglar arasında yer almaktadır.^[8] Yine İstanbul başta olmak üzere birçok şehrimizde Aşkenaz, Karay ve Mizrahilere ait olan sinagoglar bulunmaktadır. Bu sinagoglardan birisi de 1850'li yıllardan sonra inşa edildiği bilinen Kilis Sinagogu'dur. Arapça konuşan Yahudiler olarak da bilinen Mizrahilere^[9] ev sahipliği yapmış olan Kilis'te Yahudilerle olan hatıralar halen tazedir. 1960'lı yıllardan itibaren artık Yahudilerin tamamen göç etmiş olması nedeniyle yıkılan ve harabeye dönen Kilis Sinagogu, 2019 yılında Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve 2021 yılında *Hanuka* Bayramı vesilesiyle Türkiye Musevileri Hahambaşı Rav İsak Haleva'nın da katılımıyla açılışı gerçekleştirilmiştir. Bu makalede Kilis'te yaşamış olan Yahudi topluluğu hakkında bilgiler verilecek, sonrasında ise Sinagoglar, kurumsal, toplumsal ve dini yönleri açısından ele alınarak Kilis Sinagogu detaylı bir şekilde tanıtılacaktır. Çalışmamızda, birlikte yaşama kültürünün ve samimiyete dayalı ilişkinin bulunduğu Kilis ilindeki Yahudi varlığının somut unsurlarıyla birlikte ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmamızdaki veriler; kitabe yazıtları, Osmanlı belgeleri, kaynak eserler, mimari incelemeler ve hatıratlardan elde edilmiştir. Dokümantasyon yöntemi ile toplanan makale verileri deskriptif metot kullanılarak yazıya geçirilmiştir.

1. KİLİS YAHUDİ CEMAATI

Tarihi süreç içerisinde Anadolu'da yer alan Yahudi topluluklarından birisi de Kilis Yahudi cemaati olmuştur. Yakın döneme kadar burada varlığını devam ettiren topluluğun kökeni, Babil Sürgünü sonrasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yerleşen Yahudilere kadar dayandırılmaktadır. Mizrahi olarak adlandırılan bu Yahudiler Arapça konuşmuş ve bölgeden ayrıldıktan sonra da Arapça konuşmaya devam etmişlerdir.^[10] İbranicede "Doğu" anlamına gelen mizrah kelimesinden türetilen Mizrahi ifadesi çoğu zaman Sefarad Yahudileri ile karıştırılsa da ayrı bir kültürel mirasa sahip Yahudileri tanımlamaktadır. Genellikle Orta Doğu kökenli olan bu Yahudi topluluklarının en büyükleri Babil ve Yemen'de bulunmuştur.

[8] Shulamit Laderman, *Jewish Art in Late Antiquity: The State of Research in Ancient Jewish Art*, (Leiden, Boston: Brill, 2021), 38; Mine Tanaç Zeren, *İzmir'de Sefarad Mimarisi ve Sinagogları*, (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2010), 13.

[9] Mizrahi kelimesi sonraki süreçte ortaya çıkan bir kavram olmuştur. 20. yüzyılın başlarına kadar Yahudileri nitelemek için Sefarad ve Aşkenaz kelimelerinin kullanıldığı; Mizrahi Yahudilerinin ise Halep, Urfa veya Yemen gibi buldukları bölgeye göre tanımlandıkları bilinmektedir. Bk. Ravza Aydın, "Mizrahi Yahudileri ve İsrail'deki Sosyokültürel Durumları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (Haziran 2018), 87.

[10] Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2004), 323-324.

Bununla birlikte Kuzey Afrika, Batı Asya ve Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerindeki Yahudi cemaatleri de Mizrahi olarak adlandırılır. Sefarad Yahudilerinin 1492 yılından itibaren özellikle Mizrahi Yahudilerinin halihazırda yaşadığı bölgelere göç etmiş olması sebebiyle aralarında ciddi bir etkileşim olmuştur. Mizrahiler, genellikle Sefarad geleneğini takip etmiş çoğu zaman da kendilerini Sefarad olarak tanımlamışlardır.^[11]

Kilis'teki Yahudilerin, Antep'teki Yahudilerle birlikte Halep Hahambaşısına bağlı olduğu, *Koşer ve halahayla* ilgili diğer konularda Halep Hahambaşılığına danıştıkları^[12] ve Kilis'teki hahamların Halep Hahambaşılığı tarafından görevlendirildiği görülmektedir.^[13] Ayrıca Kilis'teki bazı önemli din adamlarının Halep Hahambaşı olarak görev yaptıkları da bilinmektedir. 10 Ağustos 1904 tarihinde vefat eden Halep Hahambaşı Rabbi Safdey'nin yerine Kilis Yahudi cemaatinin hahamlığını yapan Rabbi Jacob Saul Dweck Hakohen Halep hahambaşı vekili olarak görev yapmıştır.^[14] Bu bilgilerden yola çıkarak Kilis'teki Yahudilerin Ortadoğudan ve özellikle Halep'ten gelip şehre yerleştikleri düşünülmektedir.^[15] Bu bilgilere ek olarak 1492 yılından sonra İspanya'dan sürülen bir kısım Sefarad Yahudi'sinin de bu bölgeye gelip yerleştiği kaynaklarda yer almaktadır.^[16] Kilis'teki Yahudi cemaati ile ilgili önemli bilgiler bulabileceğimiz kaynaklardan birisi Halep Vilâyet Salnameleri (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb)'dir. Burada özellikle 1891'den itibaren Kilis Yahudi Cemaati ile ilgili önemli bilgilere ulaşmaktayız.

[11] Yine İsrail'de yaşayan Mizrahiler, Sefarad Hahambaşılığına bağlıdırlar.

[12] Bununla birlikte, Halep Hahambaşılığın çeşitli davaları yerel mahkemeler yerine kendi makamlarına iletilmesini istediği fakat Kilis Yahudi cemaatinin hahamlarının bu ısrara karşı çıktıklarına yönelik çeşitli bilgiler de mevcuttur. Bk. Yaron Harel, *Intrigue and Revolution: Chief Rabbis in Aleppo, Baghdad, and Damascus 1744-1914*, (London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2015), 308.

[13] Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, (İstanbul: Isis Yayıncılık, 1986), 4/272.

[14] Harel, *Intrigue and Revolution*, 276.

[15] Naim A. Güleriyüz, *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008), 2/103.

[16] Naim A. Güleriyüz, *Gaziantep Yahudileri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2012), 19.

Tablo 1. Halep Vilâyet Salnamelerine Göre Kilis'te Bulunan Yahudi Nüfusu ve Sinagog Sayısı^[17]

Yıllar	Yahudi Erkek	Yahudi Kadın	Toplam	Sinagog
1285/1868	184			
1286/1869	219			
1287/1870	182			
1288/1871			438*	
1289/1872			478	
1290/1873			478	
1291/1874			478	
1293/1876	189			1
1295/1878	189			
1307/1890				2
1308/1891	329	293	622	1
1309/1892	323	288	611	1
1310/1893	281	261	542	1
1312/1894	257	266	523	1
1313/1895	257	266	523	1
1314/1896	257	266	523	1
1315/1897	257	266	523	1
1316/1898	264	273	537	1
1317/1899	264	276	540	1
1318/1900	265	278	543	1
1319/1901	266	282	548	1
1320/1902	266	283	549	1
1321/1903	248	283	531	1
1322/1904	253	286	539	1

[17] *Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep* 1285, 176, 299; 1286, 226; 1287, 170; 1288, 182; 1289, 161; 1290, 164; 1291, 168; 1293, 116, 153; 1295, 116; 1307, 139; 1308, 169-170; 1309, 123-124; 1310, 196-197; 1312, 227-228; 1313, 191, 193; 1314, 195, 197; 1315, 199, 201; 1316, 207, 209; 1317, 213, 215; 1318, 228, 230; 1319, 238, 240; 1320, 241, 243; 1321, 249, 257; 1322, 274, 282; 1323, 270, 278; 1324, 257, 265; 1326, 254, 262.

Kilis'in Halep'e bağlı bir kaza olması, buradaki Yahudi cemaatinin Halep'teki Hahambaşılığı tarafından idare edilmesi ve ticari faaliyetlerin yoğun şekilde Halep üzerinden gerçekleşmesi, nüfus oranlarındaki azalma ve artışları açıklayabilir. Cumhuriyet dönemindeki 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre Kilis'te Yahudi nüfusu 179 erkek, 151 kadın olmak üzere toplam 330 kişiden oluşmaktadır.^[18] Bununla birlikte, işgal döneminde Fransızları destekleyen ve 1908 yılında en fazla azınlık nüfusuna sahip olan Ermenilerin sayısının, 1927 yılındaki sayımda sadece 3 olduğu görülür. Yahudi nüfusundaki azalmanın, işgal ortamı nedeniyle Halep gibi daha merkezi bölgelere yapılan çeşitli göçler sonucunda olduğu düşünülebilir. Tarihi verilere göre Kilis ve Antep'teki Yahudi toplulukları işgal döneminde Milli Mücadele'ye katkı sağlamışlardır.^[19] Nitekim Kilis'in ileri gelenleri arasında yer alan ve Kilis'teki Yahudi Cemaatinin başkanlığını da yapan Murdeh Şireyim, işgale karşı direnişe destek vermiş bu sebeple de kendisine, cephe gerisinden Milli Mücadele'ye destekte bulunanlara yönelik hazırlanan beyaz şeritli İstiklal madalyası verilmiştir.^[20] Bu bilgilerin de gösterdiği gibi Ermeniler ve Katolikler, İstiklal savaşı sonrasında şehri terk etmiş, Rumlar mübadeleye tâbi olarak buradan ayrılmış, işgale karşı direniş gösteren Kilis ve Antep'teki Yahudiler ise Milli Mücadele'nin başarılı olması ve işgalin geri püskürtülmesi sonrasında topluluk olarak şehirdeki varlıklarını devam ettirmişlerdir.^[21]

* Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288, 182'de yer alan tabloda nüfus sayıları verilirken ma'a İnâs (kadınlar ile birlikte) ifadesi yer almaktadır. Buradan yola çıkarak Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285, 1286, 1287, 1293, 1295'te belirtilen Yahudi nüfusunun erkeklerden oluştuğunu düşünmek doğru olacaktır. Bununla birlikte 1867-1889 yılları arasında yazılan Sâlnâmelere, nüfus kayıtları konusunda kendi içerisinde tutarlı bir görünüm ortaya koymadığı ve Kilis'in nüfus yapısında karşılaşılan hareketlilik nedeniyle temkinli yaklaşmak daha doğru olacaktır. Bk. Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867-1908)*, (Gaziantep: Kilis Belediyesi, 2020), 72.

[18] Halil Özşavlı, "Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)", Online Konferans, <https://www.youtube.com/watch?v=cqbskUmcmhA> (Erişim Tarihi: 03.03.2022); Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273; Naim A. Güler, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2018), 2/219; Güler, *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 2/103.

[19] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273.

[20] Yusuf Besalel, *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüelleri, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2021), 242; Vedat Tüfekçi, *Milli Mücadelede Türkiye Yahudileri*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016), 250. Dr. Uğural Barlas bu konuyla ilgili aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: "Antep Harbi'nden önce Türkler ve Ermeniler dostça yaşardı. Antep Harbi'nde ise Ermeniler önce İngilizlerle sonra da işgalci Fransızlarla birlik olup Türk komşularına silah atıp onlarla savaştılar. Antep Harbi'nde Ermenilerin düşman safında yer almasına karşın, Yahudiler Antepilerin yanında, Antepilerin safında, Fransız ve Ermenilere karşı şehrin kurtuluşu için savaştılar; yaralanan Yahudilere Şih Camisi hastanesinde Dr. Mecit (Barlas) baktı. Ölenleri ise bizimkilerle aynı toplu mezarlara gömüldü." Bk. Güler, *Gaziantep Yahudileri*, 88.

[21] Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, (İstanbul: Bühraneddin Matbaası, 1932), 135; Osman Taşkın, "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)", *Mavi Atlas* 9/2 (Ekim 2021), 171.

Toplumsal hayatta meydana gelen değişimler ve çağın koşullarıyla birlikte nüfus azalmış, 1945 yılında 33 olarak belirlenen Yahudi nüfusu 1960'lı yıllara geldiğimizde tamamen yok olmuştur.^[22] Kilis'teki Yahudilerin I. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne, kalanların da 1947-1950 yılları arasında İsrail'e göç ettikleri kaynaklarda yer almaktadır. Bütün bu göçlerden sonra halen Kilis'te kalan birkaç aile de 1962'den sonra İstanbul ve İsrail'e yerleşmiştir.^[23]

Tarihi kaynakların ve yöre halkının verdiği bilgilere göre Kilisli Yahudilerin çok büyük bir kısmı ticaretle uğraşmıştır. Çeşitli dükkânları, ticarethaneleri ve mal varlıkları oldukları anlaşılan bu cemaatin en önemli geçim kaynakları arasında da manifaturacılık ve zeytinyağı ticareti gelmektedir. Halep'ten ve İskenderun'dan bal-yalar halinde top kumaşlar satın alınmış, bunlar Antep, Kilis ve çevresinde metre halinde satılmıştır. *Ajami* adı verilen pamuklu kumaş imalatı da buradaki Yahudilerin en önemli ticari faaliyetleri arasındadır. Üretilen dokumalar Halep'e, burada bulunan Fransız tüccarlara ve İstanbul'a gönderilmiştir. Yine Kilis'te yağhane, sabunhane, pekmezhanesi^[24] gibi imalathaneler kurmuşlardır. Bunların yanı sıra tarımla uğraşan, zeytin ve fıstık üretimi yapan Yahudiler de olmuştur.^[25] 1265 (1849) yılı Cizye Defterine göre Kilis'te cizye mükellefi olan toplam 85 Yahudi bulunmaktadır. Bunlardan 68'i Kilisli Yahudiler, 17'si ise dışarıdan gelenlerdir.^[26] Burada dikkat çeken hususlardan birisi de Yahudi topluluğunun çoğunluğunun alt gelir sınıfına mensup olduklarının görünmesidir. Cizye vermekle mükellef 85 Yahudi'nin 69'u *ednâ* sınıfından, 16'sı ise *evsât* sınıfından vergi vermiştir. Cizye vermekle mükellef 522 Ermeni'nin ise 387'si *ednâ* sınıfından, 135'i *evsât* sınıfından vergi vermiştir. Bu verilere göre Kilis Yahudi cemaatinin, Ermeniler gibi diğer azınlıklara göre gelir seviyesi açısından daha alt seviyede oldukları anlaşılmaktadır.^[27]

Kilis'teki Yahudi cemaati, sinagog içerisinde gerçekleştirilen dini eğitim faaliyetlerinin yanı sıra *midraş* veya *bet midraş* isimleriyle anılan çeşitli mektepler kurarak çocukların eğitimini sağlamaya çalışmıştır. 1317 (1899) tarihli Maârif

[22] Güleriyüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, 2/220. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Konyalı, yazmış olduğu eserinde 1960 yılındaki nüfus sayımında genel olarak Kilis sınırları içerisindeki Yahudi nüfusunun 590 erkek ve 672 kadın olduğunu ifade etmektedir. Gerek Halep Vilâyet Salnameleri ve 1927'de yapılan nüfus sayımlarındaki veriler gerekse diğer kaynaklardaki ifadeler, Konyalı tarafından sunulan rakamlara temkinle yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 203.

[23] Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, 323.

[24] Abdülhamit albümlerinde günümüze ulaşan bir fotoğraf, Kilisli Yahudilerin ticari nitelikteki yapıları hakkında bilgi vermektedir. Resimde, Kilis Mevlevihane'si ile bu yapının doğusunda bir yapı bulunmaktadır. Eldeki mevcut verilere göre buradaki bina, pekmez ve üzüm imal etmek için masmana olarak da kullanılan Yahudi Murdoh Şahot'un evidir. Halil İbrahim Yakar - Mehmet Tektuna, *II. Abdülhamit Albümlerinde Kilis*, (Ankara: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2017), 30. Bk. Ek 1.

[25] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273; Güleriyüz, *Gaziantep Yahudileri*, 28-29; Mili Mitrani - Ersin Alok, *Anatolian Synagogues*, (İstanbul: Alok Productions, 1992), 222.

[26] Taşçı, "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil", 173'den naklen BOA ML VRD CMH d 01493, 2-16.

[27] Taşçı, "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil", 176-178; Taşçı'dan naklen BOA ML VRD CMH d 01493, 2-16.

Salnamesine göre Kilis'te azınlıklara ait 11 mektep faaliyet göstermekteydi. Bu mekteplerden 5'i Ermenilere, 3'ü Protestanlara, 1'i de Ermeni Katoliklere aitti. Yahudilere ait mekteplerin sayısı ise 2'ydi.^[28] Bununla birlikte Yahudilere ait bu iki mektebin, ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.^[29] İbtidai seviyede eğitim veren Yahudi mekteplerinden biri 1302 (1884) yılında kurulmuştur. Bahsedilen mekteplerin birisinde 10 diğerinde ise 45 erkek öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmektedir.^[30] 1321 (1903) ve 1322 (1904) tarihli Halep Vilâyet Salnamelelerinde, okullarda görev yapan öğretmenlerin isimleri de verilmektedir. Belgeye 30 öğrencinin eğitim aldığı Yahudi mektebinin öğretmeni, İbrahim Daban (Dayan?), 20 öğrencinin eğitim aldığı Yahudi mektebinin öğretmeni ise Musa Doyek'tir.^[31] Bir yıl sonraki kayıtlarda da öğrenci sayılarının ve öğretmen isimlerinin aynı olduğu görülmektedir.^[32] 1323 (1905) ve 1324 (1906) yıllarındaki Halep Vilâyet Salnamelelerinde ise Yahudi mektebine yönelik bir kayıt bulunmamaktadır.^[33] Buna rağmen 1326 (1908) yılındaki kayıtlarda İlyahu Eşkenazi isimli bir öğretmen tarafından 85 erkek öğrenciye eğitim verildiği bilgisi yer almaktadır.^[34] Yahudi geleneğinde sinagogların aynı zamanda eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü birer okul olması sebebiyle kaydın bulunmadığı bu yıllarda Kilis Sinagogu içerisinde midraş veya bet midraş olarak ifade edilen alanlarda Yahudi eğitimi yürütülmüş olmalıdır.

Kaynaklarda ve yöre halkı ile yapılan görüşmelerde Yahudilerin sabah pazarı, sinagog ve Ulu Cami çevresi ile meşetlik denilen alanda ikamet ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca Paşa Hamamı içerisinde Yahudilerin kullanabilmeleri için ayrılan ve mağdas adı verilen dini hukuka göre düzenlenmiş bir mikvenin halen varlığını devam ettirdiği görülmektedir.^[35] Kaynaklarda, Kilis Yahudi cemaatine ait ayrı bir mezarlığın bulunduğu da ifade edilmektedir.^[36] Kilisli tarafından Çıfıt mezarlığı^[37] ismiyle anılan Yahudi mezarlığı, 1950'li yıllara kadar varlığını korumuştur. Kentin güney kısımlarında yer alan mezarlığın, Balhoğlu Cami ve Tarım müdürlüğü civarında fidanlık olarak adlandırılan çevrede olduğu söylenmektedir.^[38]

[28] Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317, 1122-1127.

[29] Mehmet Ali Yıldırım - Ali Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*, (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2020), 166.

[30] Yıldırım - Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*, 167; Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867-1908)*, 185; Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317, 1124-1127.

[31] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep 1321, 247.

[32] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep 1322, 272.

[33] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep 1323, 267; 1324, s. 254.

[34] Sâlnâme-i Vilâyet-i Halep 1326, 250.

[35] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 557.

[36] Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273.

[37] Arapça *Yehud* (Yahudiler) kelimesi Farsça Cuhud olarak geçmiş, Farsçadan ise Türk lehçelerine Çıfıt veya Çufut olarak aktarılarak Yahudi kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bk. Meral, *Yahudi Kaynakları İşığında Yahudilik*, 7.

[38] Güleriyüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, 2/221; İbrahim Beşe, *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*, (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013), 5.

Kilis Yahudilerinin yaşadığı mahalleler incelendiğinde şehirden ayrılmış kenar mahalleler olmadıkları, tam tersine Yahudilerin Müslüman komşuları ile karşılıklı saygı, hassasiyet ve anlayış içerisinde bir arada yaşadıkları görülmektedir. Çalışmamıza konu olan Kilis Sinagogu'nun Muallak Cami ile aynı sokakta bulunması ve aralarında sadece 20 metre mesafenin olması, Kilis'in en eski camilerinden birisi olan Ulu Cami'ye ise 50-60 metre kadar bir uzaklıkta yer alması yukarıdaki görüşü doğrulamaktadır. Kilis'te Yahudi komşuları bulunan Müslüman aileler, *Şabat* (Cumartesi) günü bazı yasaklar nedeniyle ateş yakamayan Yahudi komşularının ısınmaları için kendi çocuklarını gönderip sobalarını yakmalarını istemiştir. Yine Yahudi aileler de Ramazan ayında Müslüman komşularının ve onların çocuklarının oruç tutmalarından dolayı rahatsız olmamaları adına kendi çocuklarının dışarıda herhangi bir şey yiyip içmelerini yasaklamıştır. Bütün bunlar Kilis'teki şehir hafızasında halen saklı duran ve konusu açıldığında ilk anlatılan saygı, hoşgörü ve muhabbete dayalı hatıralardır.^[39]

2. YAHUDİLERE AİT KURUMSAL BİR YAPI OLARAK SİNAGOG

Yahudi İbadethanelerini ifade etmek için genellikle "sinagog" kelimesi kullanılmaktadır. Sinagog terimi, Yunanca "beraber olmak" anlamına gelen *synagein* kelimesinden türemiştir.^[40] İbranice de *bet ha-knesset* ifadesinin kullanıldığı sinagoglar için ibadet, eğitim ve toplanma yeri gibi farklı işlevleri bulunması sebebiyle *bet ha-tefila*, *bet ha-midraş*, *bet 'am* gibi isimlendirmeler de yapılmıştır. Aşkenazlar arasında kullanılan Yidiş dilinde ise *şul* şeklinde adlandırılmıştır. Osmanlı ferman ve beratları gibi resmi evraklarda *sinavi* ve *havra* ifadelerinin kullanıldığı da görülmektedir.^[41]

Sinagog, Tapınak ile birlikte Yahudilikteki en önemli kurumsal yapılardan birisidir. Yahudiler, gönüllü olarak katılımın sağlandığı, ibadete adanmış, bireylere kurtuluş sunan ve dini yasalara göre örgütlenmiş bir kurumla bütünleşmiş bir ulus haline gelmişlerdir. İlk dönemde Tapınak, Yahudilerin sadece dini alanına hitap eden bir kurum olmamış, ticaret, siyaset ve savaş gibi konularda da merkezi öneme sahip olmuştur.^[42] Bununla birlikte sinagog, Yahudi toplulukları açısından genel olarak üç önemli işlevi bulunan bir binadır. Bu işlevleri, Yahudilerin cemaat olarak ibadetlerinin gerçekleştirilmesi, dini öğretim faaliyetleri ile hukuki çalışmaların yürütülmesi ve cemaat ile ilgili tartışmaların yapılıp çeşitli kararların alındığı

[39] Güleriyüz, *Gaziantep Yahudileri*, 91; Özşavlı, "Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)", Online Konferans; Mendy Chitrik, "An Unforgettable Day in Kilis and Gaziantep!", *The Times of Israel*, <https://blogs.timesofisrael.com/an-unforgettable-day-in-kilis-and-gaziantep/> (Erişim Tarihi: 22.02.2022)

[40] Carol Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, (Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 1985), 4.

[41] Güleriyüz, "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", 439-440.

[42] Crawford Howell Toy, *Introduction to the History of Religions*, (Boston: Ginn and Company, 1913), 545-546.

toplantıların yapılması^[43] şeklinde özetleyebiliriz. Sinagog, Yahudi Tarihi'nin kendi içerisindeki kırılma dönemleri dikkate alındığında, bir dini geleneğin ve onun mensuplarının, özellikle diğer dinler, kültürler ve toplumlarla olan ilişkilerini tanımlayan ve alanlarını sınırlandırarak belirleyen metaforik bir kavram haline gelmiştir.^[44] Sinagogların ortaya çıkışı ile ilgili kesin bir tarih ortaya koymamız imkansızdır. Antik dönemlerde şekillenmeye başlayan ve Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk yüzyıllarda kurumsallaşmış yapısıyla kesin olarak varlığı bilinen sinagoglar, din adamlarının yorumlarıyla Yahudiliğin ilk dönemlerine kadar dayandırılmıştır.^[45]

Raşi (ö. 1105) gibi bazı Yahudi din âlimleri, sinagogun kökenini sürgün öncesi dönemdeki Yahuda Krallığı'na atfetmek için makul nedenler olduğu sonucuna varmışlardır.^[46] Onların argümanları, Yahudi kutsal metinlerindeki iki kelimeden oluşan bir ifadenin yorumlarına dayanır. Bunlardan biri, Babilliler tarafından Kudüs'te yapılan yıkımın kaydının bulunduğu *Yeremya* kitabında yer almaktadır. Kitaptaki bilgilere göre Kildaniler, sarayla halkın evlerini (*bet ha-âm*) ateşe vermiş Yerusâlim surlarını da yıkmışlardır.^[47] Bundan birkaç yüzyıl sonra Talmud yazarları, bir sinagogu belirtmek için *bet ha-âm* ifadesinin kullanılmasını yasakladılar.^[48] Buradan yola çıkarak, bu terimin aslında daha önceki zamanlarda bir sinagogu belirtmek için kullanılmış olduğu sonucuna varmışlardır. Dolayısıyla Tanah'ta yer alan ifadeden Peygamber Yeremya'nın, yaşamı boyunca var olan bir sinagogun veya sinagogların yıkımını anlattığı sonucuna varılmıştır.^[49] Orta çağdaki Rabbani din adamlarının bu yorumlarını,^[50] geleneksel Yahudi anlayışı içerisinde en önemli kurumlardan birisi olan sinagogların ortaya çıkış sürecini daha eski dönemlere taşımak amacıyla gerçekleştirilen bir girişim olarak görmek daha uygun olacaktır. 17. yüzyıla kadar etkili olan bu görüşe yönelik en önemli eleştiri, Carolus Sigonius (ö. 1584) tarafından yapılmıştır. Sigonius'un etkisini günümüze kadar devam ettiren görüşleri aşağıdaki şekildedir:

[43] Krinsky, *Synagogues of Europe*, s. 4.

[44] Anders Runesson - Donald D. Binder - Birger Olsson, *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.*, (Leiden, Boston: Brill, 2008), 1.

[45] Louis Isaac Rabinowitz, "Synagogue, Origins and History", *Encyclopedia Judaica*, (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 19/353; Muhammed Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, (Ankara: İlahiyat, 2014), 161.

[46] *Rashi on Jeremiah* 39:8.

[47] *Yeremya*, 39:8.

[48] "Bir *baraytada* Rabbi Yishmael ben Elazar'ın şöyle dediğini öğrendik: İki günah yüzünden cahiller genç ölü: Çünkü kutsal dolaba (*aron ha-kodeş*) basitçe dolap ve sinagoglara halkın evi (*bet ha-am*) diyorlar. Babil Talmudu, Şabat 32a.

[49] Jacob Weingreen, *From Bible to Mishna: The Continuity of Tradition*, (New York: Manchester University Press, 1976), 119.

[50] A. Cohen (ed.), *Jeremiah*, (London: The Soncino Press, 1980), 261.

“Sinagogların kökeni hiçbir şekilde eski değildir. Gerçekten de ne Hakimler kitabında ne de Krallar kitabında (Kutsal metinlerde) ondan bahsedildiğini hiç görmüyoruz. Sinagogların ilk olarak Babil sürgününde, eskiden dua edip öğrettikleri Yerusâlim mabedinden mahrum bırakılanların tapınağa benzer bir yerde toplanıp aynı uygulamaları yerine getirebilecekleri belli bir yer oluşturmaya çalıştıklarını tahmin ediyorum. Sanırım, Asya’da, Mısır’da veya Avrupa’da ve sürgünde bulunan diğer Yahudiler de aynı şeyi yaptı. Bu nedenle sinagog geleneği ilk olarak tapınağın olmadığı bölgelerde ortaya çıkmıştır. Babil’den döndükten ve Kudüs Tapınağının restorasyonundan sonra, Yahudiler hala köklü sinagog kurumunu korudular.”^[51]

Dolayısıyla Tapınağın yıkılmış olması ve Yahuda Krallığı’nda yaşayan halkın Babil’e sürülmeleri sonrasında burada bulunan Yahudiler, ibadetlerini gerçekleştirebilmek amacıyla bir araya gelerek küçük ibadet yerlerini oluşturmuşlardır. Süreç içerisinde bu küçük yapıların, Sinagogların temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır.^[52] Tanah metinlerinde sinagoglara atıf yapabilecek ve Sigonius’un görüşlerini doğrulayabilecek ilk ifadeler Hezekiel kitabında rastlamaktayız. Hezekiel’in önünde Yahuda’nın ileri gelenleriyle yapılan toplantılara atıfların yapılması,^[53] sinagogların ortaya çıkış sürecine işaret ediyor olabilir. Hezekiel kitabında geçen “Bu yüzden de ki: Rab Yahve şöyle diyor: Onları uzaktaki uluslar arasına gönderdim, ülkeler arasına dağıttım. Öyleyken gittikleri ülkelerde kısa süre için onlara barınak oldum.”^[54] ifadelerinde yer alan “barınak” kelimesi, rabbanî din adamları tarafından sinagog şeklinde yorumlanmıştır.^[55] Raşi ve Rabbi Şerira Gaon, Nehardea’da inşa edilen *Şaf ve Yativ* Sinagogu’nun adını, ilk sürgün sırasında Kudüs’ten Babil’e getirilen malzeme kullanılarak inşa edilmiş olması sebebiyle aldığını ifade etmektedir.^[56] Bunun dışında tartışılmaya devam eden modern bir görüş ise sinagogun mimari olarak kökenini, Haşmoni isyanından sonraki dönemde ortaya çıkan ve dini kurul için oluşturulan bir yapıya dayandırmaktadır. Bu sırada, Tapınaktaki gücü elinde bulunduran rahip sınıfı dışındaki bilgiler olan Ferisiler, Tapınak rahiplerine ve onların otoritelerine rakip olmuşlardır.^[57]

[51] Caroli Sigonii, *De Republica Hebraeorum libri VII*, (Bononiae: Apud Ioannem Rossium, 1582), 63-64.

[52] Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 32.

[53] Hezekiel, 8:1-6, 14:1, 20:1.

[54] Hezekiel, 11:16. Burada geçen barınak ifadesine atıfta bulunan birçok sinagog kitabesi bulunmaktadır. Kordoba’daki bir on dördüncü yüzyıl İspanyol sinagogunda, “Küçük bir barınak ve Isaac Moheb tarafından 75 (1315) yılında geçici bir yapı olarak inşa edilen bir şahitlik evi. Kalk, ey Tanrı, Kudüs’ü yeniden inşa etmek için acele et!” ifadesi yer almaktadır. On beşinci yüzyılda ise bir İtalyan rabbi şunları yazmıştır: “Sinagog, Rabbimizin evi, küçük barınak!” Bk. Krinsky, *Synagogues of Europe*, 7.

[55] “Rabbi Yitzhak dedi ki: Bu, Babil’deki sinagoglara ve çalışma salonlarına atıfta bulunuyor. Ve Rabbi Elazar dedi ki: Bu, Tora’nın tüm dünyaya yayıldığı Babil’deki efendimiz Rav’in evine atıfta bulunuyor.” *Babil Tal-mudu*, Megilla 29a; Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, 161.

[56] David Kraemer, *Rabbinic Judaism: Space and Place*, (London, New York: Routledge, 2016), 139-140.

[57] Krinsky, *Synagogues of Europe*, 6; Gürkan, *Yahudilik*, 35; Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, 161-162.

M.S. 1. yüzyıldan itibaren antik sinagoglar içerisinde açık bir hiyerarşinin olduğu, burada görev yapan isimlere de resmi unvanlar verildiği görülmektedir. İlk sinagoglarda erken dönem Yahudi mezheplerinin etkisinin ne olduğu ve bu hiyerarşinin Tapınak içerisindeki yapıdan modellenip modellenmediği halen tartışılan bir husustur.^[58]

Sinagoglar, “küçük barınak” olarak Tapınağa eşit olmasa da Yahudilerin Tapınakta gerçekleştirdikleri uygulamaların anısını canlı tuttukları alanlardır. Tapınakta çeşitli uygulamalar, kurbanlar ve ritüeller gerçekleştirilmiş, sinagoglarda ise bunları belirleyen kurallar, okunup açıklanmıştır. Dualar, Tapınak kurban sunularına karşılık gelen saatlerde okunmaktadır. Sinagogda erkeklerin kadınlardan ayrılması, Tapınakta bir kadın mahkemesinin ve burada düzenlenen bir şenlik sırasında kadınlar için bir alanın varlığına dayanmaktadır. Yine rabbani din adamlarının “sinagogda dua eden, (Tapınakta) saf un sunusu sunmuş gibidir”^[59] ifadeleri, sinagoglar ile Tapınak arasında kurulan bağı da ortaya koymaktadır. Bütün bunlarla birlikte Tapınak ve sinagog, dini anlayışın mekânsal düzlemde yansımaları açısından farklıdır. Tapınak, tüm Yahudiliği merkezinde yer alan ve bütün Yahudilere hitap eden en kutsal alandır. Sinagog ise yalnızca bir cemaate, yerel bir Yahudi topluluğuna hitap etmektedir. Tapınağın kutsallığı Yahudi geleneği açısından kalıcı iken bir sinagogun kutsallığı, içinde yürütülen faaliyetlerinden gelir. Tapınaktaki uygulamalar, bir rahip sınıfı tarafından gerçekleştirilen sunu ve kurbanlardan oluşmuştur. Sinagog ibadeti ise temel olarak içseldir ve kutsanmış bir rahip gerektirmez. On üç yaşın üzerindeki on kişi ile bir *minyán* oluşabilir. Tapınakta bulunan rahipler genellikle soya göre belirlenmiş bir sınıf içerisinde yer almışlardır. Dini eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunan sinagoglardaki din adamları ise öğrenme yoluyla elde ettikleri bilgi birikimleriyle faaliyet gösterirler.^[60]

Diasporaya dağılan ve dünyanın farklı bölgelerinde ayrı topluluklar haline gelen Yahudiler, yaşadıkları yerlere ibadet için sinagoglar inşa etmiştir.^[61] Bu topluluklar açısından sinagoglar oldukça önemli olmuş ve süreç içerisinde farklı işlevler kazanmıştır. Özellikle orta çağ boyunca Avrupadaki Yahudi toplulukları, içerisinde yaşadıkları Hıristiyan ülkelerde bir azınlık olarak varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu dönemde Hıristiyanlar ile Yahudilerin karşılıklı ilişkilerine genel olarak bakıldığında, iki grup arasındaki güç ve sayılarda oluşan muazzam farklılık kendisini hemen gösterir. Avrupadaki Yahudi toplulukları; siyasi, ekonomik ayrımcılığın, dini çatışma ile şiddetin sürekli hedefinde olan, küçük ve dağınık bir

[58] Runesson vd., *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.*, 9.

[59] *Kudüs Talmudu*, Berahot, 51.

[60] Krinsky, *Synagogues of Europe*, 8. Ayrıca Bk. Tolga Savaş Altınel, *İsrailoğulları'nın Kutsal Soy Kohenleri*, (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021); Gürkan, *Yahudilik*, 199; Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, 167-168.

[61] Eldar Hasanoğlu, *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş*, (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 161.

azınlık olarak varlık göstermiştir.^[62] Hıristiyan idareciler tarafından genellikle din değiştirmeleri ve Hıristiyanlaşmaları beklenen, buna yönelik politika ile baskılara da maruz kalan Yahudiler, kendi kimlik, varlık ve dini anlayışlarını koruma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bu doğrultuda Sinagoglar, Avrupadaki orta çağ Yahudi toplulukları açısından gerek kültürün, geleneğin ve inançların gerekse bireysel ve toplumsal yapının baskın Hıristiyan etkisine karşı korunması noktasında çok önemli bir işleve sahip olmuştur. Sinagog kurumunun Yahudi topluluklarındaki en önemli özelliği, topluluktan ayrılmaz bir kurum haline gelmiş olmasıdır. Sinagoglarda oluşan kurumsal kimlik, ibadetin temel alanı olmasının yanı sıra gettolara sıkışan Yahudilerin toplumsal yaşamlarının tüm alanlarını kapsayan en büyük sosyal kurumu haline gelmesi şeklinde de açıklanabilir. Zorunlu olarak Tapınağın eksikliğine yönelik boşluğu doldurmaya çalışan sinagoglar, Yahudi topluluklarının temel değerlerini taşıdığı gibi tüm özelliklerini ve belirgin yönlerini yansıtan kurumlar haline de gelmiştir.^[63] Sinagoglar, içerisinde dini hukuka göre dua ve ibadetlerin yürütülmesiyle dini hayatın; eğitim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesiyle geleneğin; doğum yetişkinlik, evlilik ve cenaze gibi konularla ilgili törenlerin icrası sebebiyle bireysel hayatın; davaların incelendiği ve cezaların ilan edilip yürütüldüğü alanlar olması bakımıyla da toplumsal hayatın yönlerini ortaya koymuştur. Ayrıca belli bölgelerdeki Yahudiler arasında oluşan çeşitli çatışma ve ihtilafları da gün yüzüne çıkartan alanlar olmuştur.^[64] Sinagogların orta çağda belirginleşen tüm bu toplumsal kurum olma özellikleri, erken modern dönemde de devam etmiştir. Bir başka ifade ile bu dönem içerisinde sinagoglar kadar Yahudi toplumu karakterize eden hiçbir yapı olmamıştır. Yapıların bir kısmı, dışarıdan bakıldığında sinagog olma özelliklerini yansıtamayacak derecede gizli binalar veya ev görünümüne mekânlar olsa da Yahudi toplumunun kurumsal yapısını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte hemen hemen her dönemde sinagogların inşası ve onarımı, içerisinde yaşadıkları ülkelerin idarecileri yani Yahudi olmayanlar tarafından ele alınan ve karara bağlanan bir konu olmuştur.^[65]

Halaha, bir sinagogun, tasarımı, konumu, içerisinde kullanılacak eşyalar ile iç tasarımı ve yasaklanan konular hakkında yasal düzenlemeler ortaya koymaktadır. Talmud'da dayanan kurallara göre bir sinagogun yönünün Kudüs'e bakıyor olacak şekilde düzenlenmiş olması gerekmektedir. "Diasporada duran kişi yüreğini *Eretz*

[62] James Parkes, "Church and Synagogue in the Middle Ages", *Transactions: Jewish Historical Society of England* 16 (1945-1951), 25.

[63] Goldin Simha, "The Synagogue in Medieval Jewish Community as an Integral Institution", *Journal of Ritual Studies* 9/1 (Winter 1995), 15.

[64] Örnek vermek gerekirse Amsterdam'da bulunan Büyük Portekiz ve Londra'daki Bevis Mark sinagoglarının da Sefaradlar tarafından yapının ön ve arka bölümlerine tahta bir çit konulmuş ve Aşkenaz Yahudilerinin yalnızca arka bölümde ibadete katılmalarına izin verilerek, ön kısma geçmelerine müsaade edilmemiştir. Bk. Metin Delevi, "Aşkenaz-Sefarad İlişkileri, Farklılıklar", *Şalom Gazetesi*, http://www.salom.com.tr/haber-86026-askenaz__sefarad_illiskileri_farkliliklar.html (Erişim Tarihi: 17.02.2022); Altuncu, *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi*, 70.

[65] Dean Phillip Bell, *Jews in the Early Modern World*, (Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2008), 111.

Yisrael'e odaklamalıdır. *Eretz Yisrael*'de duran kişi yüreğini Yerusolim'e odaklamalıdır. Yerusolim'de duran bir kişi yüreğini Tapınağa odaklamalıdır. Tapınakta duran bir kişi yüreğini kutsallar kutsalına (*Kodaşim ha-Kodeş*) odaklamalıdır. Sonuç olarak, ibadet sırasında doğuda bulunanlar batıya, batıda bulunanlar doğuya yönelir. Güneyde duran biri kuzeye, kuzeyde duran ise güneye döner.^[66] Talmud'da yer alan bu ifadeler, sinagoglarda *aron ha-kodeşin*, Kudüs'e bakan duvarlarında kurulmasını, ibadetin bu yöne doğru yapılmasını ve giriş kapısının aron ha-kodeşe bakacak şekilde yapılmasını sağlamıştır.^[67] Rabbani din adamları, Daniel kitabında bulunan "Daniel yasanın imzalandığını öğrenince evine gitti. Üst odasının Yerusolim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrısı'na övgüler sundu."^[68] ve Talmud'daki "Dua konusunda, Rabbi Hiyya bar Abba, Rabbi Yohan'an'ın şöyle dediğini söyledi: Daniel'in duasıyla ilgili olarak belirtildiği gibi kişi yalnızca pencereleri olan bir evde dua edebilir çünkü bir kişi ancak o zaman cenneti görebilir ve kalbini odaklayabilir."^[69] ifadelerine dayanarak bir sinagogda pencerelerin olması gerektiğini belirtmişlerdir. Sinagoglar ile ilgili bir diğer kural, şehrin en yüksek noktasına inşa edilmesi ve diğer tüm binaların kullanılabilir bölümlerinden daha yüksek olana kadar yükseltilmesi gerektiğidir.^[70] Sinagogların iç yapısı ile ilgili bir kural da *aron ha-kodeşten* alınan *Sefer Tora'nın* okunması için konulacağı kürsü olan *bimannın*^[71] sinagogun en ortasında bulunması gerektiğidir.^[72] Bununla birlikte Yosef Karo, *bimannın* merkezi bir yerde bulunmasının gerekli olmadığını, onun konumunun yere ve zamana göre değişiklik gösterebileceği belirtmiştir.^[73] Bunların dışında sinagogda yapılması uygun görülmeyen bazı davranışlar da açıklanmıştır. Buna göre sinagog içerisinde kahkaha atmak, espri yapmak, anlamsız konuşmalar gerçekleştirmek gibi başıboş davranışlar sergilemek, yiyip, içmek, süslenmek, yazın güneşten kışın ise soğuk ve

[66] *Babil Talmudu*, Berahot 30a.

[67] Yosef Karo, *Şulhan Aruh*, Orah Hayim, 150:5.

[68] Daniel, 6:10.

[69] *Babil Talmudu*, Berahot 34b.

[70] *Şulhan Aruh*, Orah Hayim, 150:2. Farklı bölgelerde ve birçok dönemde Yahudiler bu kuralı uygulayamamışlardır. Orta Çağ'daki Yahudiler, sinagogun çatısına çevredeki binalardan daha yükseğe çıkacak bir direk veya çubuk dikerek bu yasayı yerine getirmeye çalışmışlardır. Bk. Raphael Posner, "Synagogue, In Halakhah", *Encyclopedia Judaica*, (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 19/362. Bununla birlikte Şulhan Aruh'da "Yahudi hukukuna göre bir sinagog inşa etmelerine izin verilmediğine dair bir kral veya yöneticinin kararının bulunduğu takdirde bir evde dahi ibadetin gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. Bk. *Şulhan Aruh*, Orah Hayim, 150:2.

[71] *Sefer Tora'nın* ibadet esnasında okunması için üzerine konulduğu kürsü veya basamaklardan oluşan yüksek bir platformdur. Aşkenazlar *bimayı almemar*, Sefaradlar ise Teva olarak isimlendirmişlerdir.

[72] Musa ibn Meymun, *Mişne Tora*, Hilhot Tefilla, 11:3.

[73] Yosef Karo, *Kesef Mişne*, Hilhot Tefilla, 11:3. Buna göre, birçok rabbani din adamının, bimannın, sinagogun merkezine yerleştirilmesini zorunlu olmaktan çok tavsiye olarak anladıkları görülmektedir. Bununla birlikte Özellikle Reform Yahudilerinin kurmuş oldukları Tapınak ve sinagoglarda bimayı sinagog içerisinde farklı yerlerde konumlandırmaları, özellikle Macaristan'daki rabbani din adamlarının tepkisine neden olmuştur. Bk. Judith Bleich, "Liturgical Innovation and Spirituality: Trends and Trendiness", *Jewish Spirituality and Divine Law*, (New York: KTAV Publishing House, 2005), 365-366.

yağmurdan korunmak için oraya gitmek, herhangi bir *mitzvaya* yönelik olmadığı sürece parasal hesaplar yapmak, ticaretle ilgili işlemler gerçekleştirmek, şehrin önde gelenlerinin dışında herhangi bir kişiye övgüde bulunmak, kestirme bir yol olarak kullanmak, uzun veya kınız bir bıçakla girmek kesinlikle yasaklanmıştır.^[74] Bunların dışında bir sinagog yıkılmış olsa bile kutsallığı halen devam etmektedir. Ayakta durduğu sürece nasıl saygı ve tazim gösterilmesi gerekiyorsa, yıkıldığında da aynı davranışların gösterilmesi gerekmektedir.^[75] Sinagog içerisinde bulunan *Sefer Tora* kılıflarının, mezuzaların, *aron ha-kodeşin* ve önünde asılan *parohetin* kullanılamayacak hale geldiğinde dahi kutsallıklarının bulunduğu, dolayısıyla bu nesnelerin atılmamasının ve yok edilmemesinin; bunun yerine genizada muhafaza edilmesinin ya da gömülmesinin gerektiği belirtilmiştir.^[76]

Yukarıda verilen bütün bu bilgiler, sinagog kurumunun, *kahal* ya da *kehila* adı verilen Yahudi toplulukları ile birbirlerini nasıl tamamladıklarını ve bu durumun dini hukuk tarafından nasıl güvence altına alındığını ortaya koymaktadır. Tarih boyunca Yahudiler, yaşamış oldukları bütün bölgelerde mimari yapıları farklılık göstermiş olsa da bir sinagog inşa etmişlerdir. İnşa edilen sinagoglar da buldukları bölgedeki Yahudi topluluğunun en somut göstergesi olarak kabul edilmektedir.

3. KİLİS SİNAGOGU'NUN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Yahudilerden günümüze kalmış tek mimari eser olan Kilis Sinagogu^[77] yerel halk tarafından daha fazla tercih edilen ismiyle “Kilis Havrası”, Sabah Pazarı adı verilen tarihi bir alanın ortasında yer almaktadır. Muallak Cami'nin 20 metre batısında yer alan yapı, sokak dokusuna uyumlu bir biçimde inşa edilmiştir. Sokaklardaki girift doku ve İslam mimarisine ait mekânların odağında bir sinagogun yer alması, çok dinli şehir yaşamının somut göstergesinden biri olarak da değerlendirilebilir.

Kuzey yönden üç tarafı duvarlarla çevrili sinagog, şehir yapı envanterinde çok geniş bir kullanım alanı bulan yöresel sarı renkli kesme taştan inşa edilmiştir.^[78] Eski fotoğraflardaki görsel veriler^[79] de yapının malzeme çeşitliliği ve yenileme öncesi genel durumu hakkında bilgi vermektedir (Ek 2-5). Yöresel taştan inşa edilen

[74] *Şulhan Aruh*, Orak Hayim, 151:1-6; Güngör, *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*, 164.

[75] *Şulhan Aruh*, Orak Hayim, 151:10.

[76] *Şulhan Aruh*, Orak Hayim, 154:3.

[77] Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2019 yılında tamamlanan geniş kapsamlı restorasyonla 2021 yılında açılan Kilis Sinagogu, geçmiş dönemde İstanbul Yahudi Cemaati tarafından da onarım görmüştür. Yapılan bu onarımlar, beden duvarlarının tamiri ile yapıyı sokaktan ayıran cephelerin düzenlenmesiyle sınırlı kalmış olup ana ibadet mekânına yönelik herhangi bir yenileme ve onarma söz konusu olmamıştır. Çalışmamızda, sinagogun orijinal kısımları üzerine odaklanılmakta birlikte yenileme sonrasındaki düzenlemelerden de yer yer bahsedilecektir.

[78] İnci Türkoğlu, *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 97.

[79] Joel A. Zack, *The Historic Synagogues of Turkey*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008), 182.

yapının birden fazla girişi bulunmaktadır. Avluya açılan ilk giriş kuzey cephenin ortasındaki basık kemerli bölümdür (Ek 6). Buradan doğrudan asıl ibadet mekânına ulaşılmaktadır. Bet midraşın alt kısmında yer alan, tonozlu bir geçidin sonunda ulaşılan doğu cephesindeki girişin özel durumlar için kullanıldığı düşünülmektedir (Ek 7).

Kuzey cephenin ortasındaki ana kapıdan avluya ulaşılmaktadır. Yapı, içeriğindeki avlusu, ibadet mekânı, eğitim odaları ve özel kullanım bölümleri ile fonksiyonel bir bütünlük arz etmektedir (Ek 8). Avlunun ortasında yer alan ve cephesinde *Davut Yıldızı*'nin bulunduğu sekizgen gövdeli küçük havuzun orijinal olduğu eski fotoğraflardan^[80] da anlaşılmaktadır (Ek 9-10). Küçük havuzun batısında, ana girişin sağında kalan, cephesinde kitabelerin bulunduğu basık kemerli alan bulunmaktadır. Batı cephesindeki kemerli alanlar ve açıklıklar ile yenileme öncesine ait görüntülerden buradaki dikdörtgen planlı mekânın, *ezrat naşim* olabileceği düşünülmektedir (Ek 11-12). Restorasyon öncesi görüntülerde, ön cephenin arkasında kalan kısımların harap olması buradaki mekânın mimari detaylarını belirlememizi güçleştirmektedir.

Kuzey cephenin karşısında ibadetlerin gerçekleştirildiği mekân yer almaktadır. Bu kısım, diğer birimlere kıyasla çok fazla harap olmadan günümüze ulaşan bu sebeple de yapının inşa edildiği dönemdeki orijinal mimari dokusu hakkında bilgi veren en önemli alanlardan birisidir (Ek 13-14). İbadet mekânının genel cephe düzenlemesi, enlemesine gelişen yapısı ve iç kısımdaki mimari düzenlemeleri bir başka ifade ile ibadet alanının mekânsal bölünmesini sağlayan neflerin düzeni gibi mimari detaylardaki uygulamalar yapının enlemesine dikdörtgen planlı yapılar^[81] içerisinde gruplandırılabilirliğini göstermektedir. Restorasyon öncesi plan düzenlemesinde^[82] de ibadet alanının enlemesine gelişen mimari düzeni net bir biçimde görünmektedir (Ek 15).

Üç bölmeli ana girişin cephesinde karşımıza çıkan taş süslemeler, yapının ilk inşa edildiği dönemden itibaren günümüze ulaşan ender bezemelerden birisidir. Süslemelerin, kemerler ile pencere açıklıkları üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Orta alandaki kemerin kilit taşı noktasında yer alan volüt benzeri bitkisel bezeme yüzeyden taşıntı yapmıştır. Bu bezemenin sağ ve soluna da dörder tane hurma ağacına benzer bir ağaç motifi işlenmiştir. Yan birimlerdeki basık kemerli pencere açıklıklarının üzerinde de benzer süslemeler tekrar edilmiştir. Yarım daire formundaki kemerler, silmelerle kuşatılmıştır. Her açıklığın üzerinde yer alan

[80] Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 637-638.

[81] Osmanlı'dan günümüze ulaşan sinagogların mimar plan düzeni ve sınıflandırılması hakkında daha detaylı bilgi için bk. Serpil Tuna, *Türkiye'de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 108-114.

[82] Sıdıka Bebekoğlu - Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)*, (Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008), 92.

öküzgözü pencereler bir yandan hareketli giriş kısmına vurgu yaparken diğer yandan da yapının havalandırılmasına hizmet etmiştir (Ek 16-18). Orta kısımdaki öküzgözü pencerenin içi asimetrik kompozisyon motifleriyle işlenmiştir. Girişin doğu duvarıyla kesiştiği noktada açılan niş dikkat çekicidir. Nişin sağındaki açıklıktan enlemesine gelişme gösteren asıl ibadet mekânına girilmektedir. Giriş zeminini kare şeklinde panolara ayrılmıştır. Bölünen panoların iç kısımlarına da sekiz kollu yıldızlar, geometrik kompozisyonlar ile Palmet-Rumi motifinin birleşimini andıran stilize edilmiş bitkisel süslemeler yerleştirilmiştir (Ek 19). Zemindeki taş süslemeler de tıpkı güney cephedeki üç bölmeli giriş kısmı gibi bozulmadan günümüze ulaşan ender bezemelerdendir.

Enlemesine dikdörtgen planlı ibadet kısmının, restorasyon öncesine ait plan çiziminin de gösterdiği gibi güneydoğu eksenine göre kaydırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sinagog, ikisi duvara bağlı ikisi de serbest olmak üzere dört sütun tarafından iki nefe ayrılmıştır. Örtüyü taşıyan sütunlardan duvara bitişik olanlarının döneminden olduğu anlaşılmaktadır.^[83]Girişin karşısındaki *aron ha-kodeş* iç mekânın ortasında değildir. Yenileme öncesi görüntülerden de anlaşılabilceği gibi Tevrat tomarlarının saklandığı *aron ha-kodeş* kısmı orijinal olarak günümüze ulaşmıştır. Küçük bir odacık şeklinde düzenlenen *aron ha-kodeş*, yarım daire niş şeklinde de dışa taşıntı yapmıştır. Kemerli bir açıklığa sahip alanın zemini kare şeklinde siyah ve sarımtırak renkli panolara bölünmüştür. Nişin iç kısmında İbrance yazılar bulunur. Yapıldığı dönemde dıştan kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan *aron ha-kodeşin* cephesinde kare biçimli küçük açıklıklar vardır. Nişin üst tarafına da dikdörtgen formlu üç pencere açılmıştır. *Aron ha-kodeşin* kuzeybatısında sekizgen gövdeli *bima* bulunur. Yenileme öncesi görüntülerden *bimanın* temel izleri seçilebilmektedir (Ek. 20-22).

İbadet mekânın doğusunda, yapının güney cephesine bitişik olarak yapıldığı eski görüntülerden de anlaşılan bir yapı bulunmaktadır. Basık kemerli pencerelerin^[84] cepheye hâkim olduğu bu bölüm, yenileme sonrasında iç mekândaki odaların ortaya çıkarılmasıyla ayrı bir birim haline getirilmiştir. Alt kata, doğu cephenin ortasındaki kapıdan üst kata ise kuzeydeki merdivenlerden ulaşılmaktadır. Alt kısımdaki basık kemerli açıklıktan yapının ana bünyesine ulaşmayı sağlayan ve doğuya açılan bir geçide varılmaktadır. Geçidin solunda, girişin de kuzeyinde kalan oda çapraz tonoz örtülüdür. Bu odanın yaşam alanlarından birisi olduğu düşünülmektedir. Merdivenlerle çıkılan üst katın kuzey cephesinde basık kemerli pencereler ve kapı bulunmaktadır. Doğu duvarında iki niş yer almaktadır. Girişin

[83] Yazarın verdiği bilgilere göre doğu duvarı ile batı duvarında günümüze ulaşamayan üç niş daha vardır. Bahsi geçen nişler günümüze ulaşamamıştır. Konu hakkındaki açıklama için bk. Türkoğlu, *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, 97.

[84] Yapıya ait eski fotoğraflarla yöre halkının verdiği bilgilere göre basık kemerli pencerelerin üstünde havalandırma amacıyla açılan aynı zamanda cepheyi hareketli kılan öküzgözü pencereler ile yağmur sularını zemine ileten, üzerinde herhangi bir süsleme öğesi bulunmayan çörtentler de olmalıydı.

karşısında eğitim ve ibadet esnasında kullanılan kutsal metinlerin içerisine konduğu üzeri geometrik süslemelerle hareketlendirilmiş ahşap dolap yer almaktadır. Mekânı üç yönden kuşatan sabit ahşap oturma sıraları ile kutsal metinlerin konduğunu düşündüğümüz dolabın varlığı, buranın eğitim amaçlı bir mekân olarak tasarlanan *bet midraş* olabileceğini göstermektedir (Ek. 23-24).

Yapıda altı adet kitabe^[85] yer almaktadır (Ek 25-31). Restorasyon öncesi görüntülerden de yapının çeşitli yerlerindeki kitabeleri görmek mümkündür. Bu kitabelere; *ezrat naşimin* cephesi, güney duvarı ve *aron ha-kodeşin* iç kısmında rastlamaktayız. İbraniceden Türkçeye çevrilen kitabelerde şu ifadeler yer alır:

1. Bu duvar, Saul Naim'in (Tanrı onu cennetine kabul etsin) oğlu ve varisi Eliyahu Naim (Tanrı onu yaşatsın ve yüceltsin) tarafından 1882 yılında inşa edilmiştir (Ek 25).

2. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından, torunu güzel Moşe adına 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 26).

3. Bu yapı, *Hevra Kadişa* (kutsal cemiyet/topluluk) tarafından *Gemilut Hasi-dim*'den satın alınmıştır. "Ve içlerinde yazılı bir kitap olacak ve onlara evimde ve duvarlarında bir hatıra ve bir isim vereceğim." Tanrı onları çabalarından dolayı iyi bir ödülle ödüllendirsin. Yıl 1882 (Ek 27).

4. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 28).

5. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından, torunu güzel Moşe adına 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 29).

6. Ve bu mermer döşeli *ark* (*aron ha-kodeş*), evlenmeden hemen önce ölen Yakov Şireym'in anısına 1901 yılında yapılmıştır (Ek 30).^[86]

7. Bu kutsal yeri alim Zion ha-Levi ile birlikte, onun hem babası hem de öğretmeni olan alim Abraham ha-Levi'nin anısına inşa ettik (Ek 31).

[85] Yapının üzerinde altı adet kitabe bulunmakla birlikte, sinagoga ait eski fotoğraflar yedinci kitabenin de bulunduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşamayan bu kitabe, eski fotoğraflarındaki görüntülerden yola çıkılarak tıpkı diğer kitabelerde olduğu gibi tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir.

[86] *Aron ha-kodeş* içerisinde yer alan kitabedeki harflerin net bir şekilde okunamaması sebebiyle mevcut yazıtın sadece tarihlendirme kısmı tercüme edilmiştir. Burada ismi geçen Yakov Şireym'in yukarıda ismini belirttiğimiz Kilis Yahudi cemaatinin başkanı Murdeh Şireym'in ailesinden bir kişinin olduğunu düşünmekteyiz.

Kitabelerdeki bilgiler yapının ilk inşa, ekleme ve farklı dönemlerdeki değişimleri hakkında doğrudan veri teşkil etmesi bakımından son derece önemlidir. Batı duvarında yer alan birinci kitabeldeki “...*Bu Duvar...Saul Naim’in...oğlu ve varisi...Eliyahu Naim tarafından 1882 yılında inşa edilmiştir.*” ifadesi, yapının tüm mimari birimleri ile cephelerinin aynı anda değil farklı zaman dilimlerinde ve birbirlerinden farklı kişiler tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Bu bağlamda birinci kitabeldeki açıklama, yapının günümüzde asıl ibadet edilen alanın içerisinde kalan batı duvarının inşa tarihi hakkında doğrudan bilgi vermektedir. Aynı cephedeki ikinci kitabe de ilk verilerin niteliğini kesinleştirmektedir. Kitabede geçen “*Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto tarafından...*” açıklaması, bahsi geçen şahsın yaşadığı dönemde Kilis’teki Yahudi cemaati ve toplumu tarafından saygı duyulan birisi olduğunu ortaya koymaktadır.^[87] İkinci kitabeldeki “...*1884 yılında inşa edilmiştir...*” açıklaması, birinci kitabeden iki yıl sonraki bir tarih dilimine ait bir veridir. Kitabenin girişinde yer alan “*Bu yapı...*” ifadesi, bir cepheden ya da eklenmiş bir alandan ziyade daha geniş kapsamlı bir mimari alana karşılık geldiğinden dolayı metinde bahsi geçen 1884 tarihini, sinagogdaki farklı yapıların inşa tarihleri hakkında bilgi veren daha kapsamlı bir veri olarak görmek mümkündür. 3. kitabeldeki “*Bu yapı, Hevra Kadişa (kutsal cemiyet/topluluk) tarafından Gemilut Hasidim’den satın alınmıştır. “Ve içlerinde yazılı bir kitap olacak ve onlara evimde ve duvarlarında bir hatıra ve bir isim vereceğim.” Tanrı onları çabalarından dolayı iyi bir ödülle ödüllendirsin. Yıl 1882.”* şeklindeki açıklamalar, inşa, tamir ve eklemekten ziyade yapının alım-satımına ilişkin düşünülen bir tarih kayıdır. Kitabeldeki “...*Hevra Kadişa (kutsal cemiyet/topluluk) tarafından Gemilut Hasidim’den satın alınmıştır...Yıl 1882.*” ifadesi, yapının mevcut hali hakkında genel bir açıklama olup sinagogun 1882 yılındaki durumuyla bir cemiyet tarafından satın alındığını göstermektedir. Satın alma işlemi sonuna düşünülen “1882” tarihi, güney cephenin de tıpkı batı duvarında olduğu gibi aynı zaman dilimine ait olduğunu vurgulamaktadır. Avlunun batı cephesinde, *ezrat* naşim duvarlarında yer alan dördüncü ve beşinci kitabeldeki açıklamalar “*Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından 1884 yı-*

[87] Picciotto ailesi Halep Yahudi cemaatinin saygın ve en öne çıkan ailelerinden birisi olmuştur. Bu ailenin birçok mensubu 1840 ve 1880 yılları arasında farklı ülkelerin konsolosluk temsilcileri olarak görev yapmışlardır. Bunlar arasında Raphael Picciotto Rusya ve Prusya’nın, Elijah Picciotto ve oğlu Moses Picciotto Avusturya-Macaristan ve Toskana’nın, Daniel Picciotto Hollanda’nın, Hillel Picciotto Belçika’nın, Joseph Picciotto İran’ın, Moses Picciotto ve oğlu Daniel Picciotto Danimarka’nın, Joseph Picciotto İsveç’in, Hillel Picciotto Amerika Birleşik Devletleri’nin ve Joseph Picciotto Norveç’in temsilcileri olarak çeşitli konsolosluk görevlerini üstlenmiştir. Bk. Harel, *Intrigue and Revolution*, 274. Avrupa ülkeleriyle yoğun ticari ve politik ilişkilere sahip olan Picciotto ailesi Halep bölgesindeki birçok Yahudi cemaatlerine de eğitim ve toplumsal hayatla ilgili diğer konularda doğrudan destek sağlamıştır. Biyografi araştırması yaptığımızda 1868 yılında doğmuş olan Moşe de Picciotto ile karşılaştık. Sinagogdaki bölümlerin yapım tarihi olan 1884 yılı göz önüne alındığında bahsi geçen kişinin 16 yaşında olduğu görülmektedir. Bu kişinin her ne kadar bu dönem içerisinde ticari ve sosyal birçok faaliyette bulunduğu anlaşılrsa da kitabede *ben-benu* (oğlunun oğlu/torunu) ifadesinin geçmesi nedeniyle ilgili yerleri bizzat yaptıran kişi değil, adına yaptırılan kişi olduğunu düşünmekteyiz.

ında inşa edilmiştir.” ifadesiyle örtüşmektedir. Moşe de Picciotto adının geçtiği bu kitabeler kadınlar bölümü olarak adlandırılan alanın cephesinde yer almaktadır. Buradan da ikinci kitabedeki ifade ile dördüncü ve beşinci kitabedeki açıklamaların sonuna düşülen tarih kayıtlarının aynı olması batı cephesindeki kadınlar için ayrıldığını düşündüğümüz *ezrat naşim* bölümünün Moşe de Picciotto tarafından 1884 yılında yaptırıldığını ortaya koymaktadır. *Aron ha-kodeşin* iç kısmında bulunan altıncı kitabe: “*Ve bu mermer döşeli Ark (aron ha-kodeş), evlenmeden hemen önce ölen Yakov Şireym’in anısına yapılmıştır. 1901*”, sinagogun içindeki bölümlerin, temel mekânların ve eklemelerin birbirlerinden farklı tarihte yapılmış olduğunu yansıtmaktadır. Avludaki yapıların, asıl ibadet mekânı dışında, farklı zaman dilimlerinde ve farklı kişiler tarafından inşa edilmiş olduğunun göstergelerinden birine de günümüze ulaşamayan yedinci kitabede rastlamaktayız. Eski fotoğraflar yedinci kitabenin, günümüzde bet midraşın bulunduğu doğu cephesinde olduğunu göstermektedir. Nitekim kitabede geçen: “*Bu kutsal yeri alim Zion ha-Levi ile birlikte, onun hem babası hem de öğretmeni olan alim Abraham ha-Levi’nin anısına inşa ettik.*” ifadesi, buradaki mekânı inşa eden kişinin kimliğine doğrudan gönderme yapmaktadır. Alim Zion ha-Levi ile yine bir alim olan Abraham ha-Levi’nin eğitici konumlarına vurgu yapan unvanlar, bahsi geçen kişilerin anısına doğu cephesindeki bet midraşın inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kitabelerde farklı tarihler ve isimler olsa da birinci ve üçüncü kitabede karşımıza çıkan ve ibadet mekânı içinde yer alan açıklamaların sonundaki 1882 tarihi, yapıda yer alan en erken tarihin bulunduğu kitabelerdir. Dördüncü ve beşinci kitabelerdeki 1884 yılı da avludaki mekânların inşa tarihi olarak görünmektedir. 1901 yılına ait *aron ha-kodeşin* içindeki kayıt, yapıya ilişkin en geç tarihsel veridir. Bu tarihten sonra günümüze ulaşan herhangi bir kitabenin olmaması da sinagogun 1901 yılından sonra mekânsal bir eklentisi olmadığını düşündürmektedir. Kitabelerdeki veriler, Kilis Sinagogu’nun 1882-1884 yılları arasında farklı bölüm ve eklemelerle büyük bir kısmının tamamlandığını göstermektedir.

Günümüze restorasyona uğrayarak gelen yapı hakkında Konyalı’nın verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Kitabın yayınlanma tarihinin 1968 yılı olması sinagogun dönem mimarisi hakkında bir diğer ifade ile tam olarak harap olmadan önceki halinin kayda geçirilmiş olması noktasında da ayrıca önemlidir. Yöre halkının verdiği bilgiler ile Konyalı’nın sinagoga ilişkin açıklamaları birbirlerini doğrular niteliktedir. Araştırmacı, Yahudilerin Kilis’i tamamen terk etmesinden kısa bir süre sonra hazırlamış olduğu eserinde Kilis Sinagogu’yla ilgili aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

“Asıl mâbedin cephesinde, kapısında ve pencerelerindeki nakışlı, oymalı taşlar çok itina ile yapılmıştır. Devrinin çok muvaffak bir mimari eseri olduğu anlaşılıyor. Ortasında havuz bulunan avlusunun sağ duvarında birisi dört birisi beş satırlık İbrance iki kitâbe vardır. Avlunun solundaki iki katlı bina okul ile meşruta evlerdir. Havra binasını üç sütun ve üç kemere dayanan direkli bir dam örter. Dam yer yer çökmüş

ve harap olmuştur. Mâbedin duvarlarında altı kitabe gördüm. Birisi dokuz satırlıktır. Tapınırken döndükleri yerin solundaki dolaplarda bulunan İbranice matbu ve yazma kitaplar yerlere serilmiş perişan bir halde idi. Mâbetten, kuzeyine yukarıdan on, alttan yedi, sağına iki, soluna üç pencere açılır. Mihrabındaki dolapta birçok mihrap mahfazaları ve deri üzerine yazılmış tomar halinde Tevratlar ve Musevilerce kutlu sayılan giyim kuşam eşyası, üzerlerine manzum, mensur İbranice yazılar işlenmiş bohçalar vardır. Mâbedin ortasındaki vaaz kürsüsü ayaktaadır...^[88]

Konyalı'nın verdiği bilgiler yapının özellikle asıl ibadet mekânı açısından önemlidir. Eserde bahsi geçen "...Asıl mâbedin cephesinde, kapısında ve pencerelerindeki nakışlı, oymalı taşlar çok itina ile yapılmıştır..." ifadesi, cepheyi hareketli kılan bezemenin 1960'larda da sağlam olduğunu göstermektedir. Restorasyon öncesinden kaldığını bildiğimiz altıgen havuz, yarım daire nişli *aron ha-kodeş* ile kitabeler ve yenileme öncesindeki plan çizimi metindeki açıklamalarla örtüşmektedir. "...Musevilerce kutlu sayılan giyim kuşam eşyası, üzerlerine manzum, mensur İbranice yazılar işlenmiş bohçalar vardır..." ifadesi ile "...dolaplarda bulunan İbranice matbu ve yazma kitaplar yerlere serilmiş perişan bir halde idi..." açıklamaları günümüze ulaşamayan ancak ibadet esnasında sinagog içerisinde kullanılan dini objelere ait açıklamalardır. Restorasyon sonrası görüntüler ile Konyalı'nın verdiği bilgiler, yapının özellikle ibadet kısmının büyük oranda asıl hüviyetini kaybetmeden günümüze geldiğini, yenileme esnasında da orijinal dokusu bozulmadan restorasyon işleminin yapıldığını göstermektedir.

Anadoludaki yapılar için özellikle güney çizgisindeki sinagoglarda (Gaziantep ve Adana gibi) bölgesel plan tiplerinin de etkisiyle yapıların enlemesine gelişmesi, iki nef uygulaması ve ibadet mekânının gösteren yönelişin tıpkı mihraplarda olduğu gibi güney duvarında bulunması Kilis Sinagogu'ndaki bölgesel mimari kültürün etkisi olarak dikkat çekmektedir. Restorasyon öncesi fotoğrafların da gösterdiği gibi sinagog, yöreye özgü sarımtırak renkli, işlemesi kolay kesme taştan yapılmıştır. İbadet mekânına girişi vurgulayan cephesel süslemeler, basık kemerli pencere düzenlemeleri ve havalandırma amacıyla açılan öküzgözü pencerelerde de yapının bölgesel odaklı hem mimari hem de süsleme geleneğinin etkisinde kaldığını göstermektedir.

SONUÇ

Yahudi tarihinde krallıkların yok edilmesi, Tapınağın hem Babilliler hem de Roma tarafından yıkılması, Yahudilerin farklı bölgelere sürülmesi, inanç ve toplumsal yaşam bakımından ciddi değişim süreçlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yahudiler açısından yaşanan olumsuz gelişmeler, zihin dünyalarının arka planında travma etkisi oluşturmuş olsa da yeni şartlara uygun yaşam biçimleri ve toplumsal kurumlar oluşturulmuş ve bu yapılar yüzlerce yıl boyunca gelenek haline gelmiştir. Yahudilerin içerisinde buldukları durum, yaşadıkları ülke idare-

[88] Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi, 637-638.

cilerinin tutumlarına bağlı olmuş, bu nedenle de Yahudiler tarih boyunca farklı bölgelere göç etmek durumunda kalmışlardır. Hıristiyan ülkelerde “Tanrı katili” olmakla suçlanan Yahudiler, İslam coğrafyasında ise “Ehl-i Kitab” olarak muamele görmüştür. Müslüman idareciler tarafından gösterilen bu tutum, Yahudilerin Endülüs, Abbasi, Memlûklü ve Osmanlı Devleti’ne yönelmelerine ve burada büyük topluluklar kurmalarına olanak sağlamıştır. Anadolu’da yakın döneme kadar varlığını sürdüren Yahudi topluluklarından birisi de Kilis’te yer almıştır. Müslüman ve Yahudi ailelerin aynı mahalle ve sokaklarda yaşamaları, dini hayat ve kutsallara saygı bakımından hem Müslümanların hem de Yahudilerin dikkat etmesi, Kilis’in en büyük iki camisinin yer aldığı sokakta bir sinagogun varlığı, Kilisli Yahudilerin, toplumun bir parçası olarak görüldüğünü ve “azınlık unsuru”ndan ziyade ev sahibi olarak kabul edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde Kilisli Yahudiler de Milli Mücadele döneminde Fransızlara karşı direnerek kendilerine gösterilen bu yaklaşıma olumlu bir cevap vermişlerdir.

Bir bölgedeki Yahudi topluluğunun en büyük göstergesi, inşa edilen sinagoglar olmuştur. Yahudiler için sinagoglar sadece ibadet edilen ya da dua okunan bir mekân değil “çok fonksiyonlu” bir yaşam alanı ve kurumsal bir yapı olmuştur. Bu durumun en önemli göstergesi, sinagog için kullanılan İbranice kavramların çeşitliliğidir. Yahudi hayatının birçok dönemine etki eden toplumsal faaliyetlerin sinagoglarda gerçekleştirilmesi, yapının taşındığı kurumsal işlevi de gözler önüne sermektedir. Dini hukuk, kültürel birikim, coğrafi şartlar Yahudi topluluklarının durumu gibi etkenlere bağlı olarak inşa edilen sinagoglar, geleneğin, mimari kültür üzerinden taşınmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca bu durum, Yahudi toplulukları açısından sosyolojik düzeyde kurumsal bir kimlik oluşumuna ortam hazırlayan etkenlerden biri haline gelmiştir. Sinagog mimarisi, buldukları kültürün inşa malzemesi ve plan özelliklerini içine alan ancak dini hukuk ve gelenek tarafından belirlenmiş temel unsurlarından vazgeçmeyen bir yapı kültürü içerisinde oluşmuştur.

Yazar Katkı Oranları:

Çalışmanın Tasarlanması (Design of Study) : AA (% 50), AT (% 50)

Veri Toplanması (Data Acquisition) : AA (% 50), AT (% 50)

Veri Analizi (Data Analysis) : AA (% 50), AT (% 50)

Makalenin Yazımı (Writing up) : AA (% 50), AT (% 50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu (Submission and Revision) : AA (% 50), AT (% 50)

KAYNAKÇA

- Altinel, Tolga Savaş. *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*. İstanbul: MileNihal Yayınları, 2021.
- Altuncu, Abdullah. *Yahudilikte Gelenek ve Haskala İlişkisi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Aydın, Ravza. "Mizrahi Yahudileri ve İsrail'deki Sosyokültürel Durumları". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (2018), 81-105.
- Babil Talmudu*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).
- Baer, Yitzhak. *A History of the Jews in Christian Spain*. Illinois: Varda Books, 2001.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defteri*: BOA ML VRD CMH d 01493.
- Bebekoğlu, Sıdika - Tektuna, Mehmet. *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)*. Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008.
- Bell, Dean Phillip. *Jews in the Early Modern World*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, 2008.
- Besalel, Yusuf. *Osmanlı ve Türk Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2004.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2021.
- Beşe, İbrahim. *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013.
- Bleich, Judith. "Liturgical Innovation and Spirituality: Trends and Trendiness". *Jewish Spirituality and Divine Law*. 315-405. New York: KTAV Publishing House, 2005.
- Chitrik, Mendy. "An Unforgettable Day in Kilis and Gaziantep!". *The Times of Israel*. <https://blogs.timesofisrael.com/an-unforgettable-day-in-kilis-and-gaziantep/> (Erişim Tarihi: 22.02.2022).
- Cohen A. (ed.). *Jeremiah*. London: The Soncino Press, 1980.
- Delevi, Metin. "Aşkenaz-Sefarad İlişkileri, Farklılıklar". *Şalom Gazetesi*. http://www.salom.com.tr/haber-86026-askenaz_sefarad_illiskileri_farkliliklar.html (Erişim Tarihi: 17.02.2022).
- Galante, Avram. *Histoire des Juifs de Turquie*. 4. İstanbul: Isis Yayıncılık, 1986.
- Güleriüz, Naim A. "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri". *Osmanlı İstanbulu* - II. 439-454. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Güleriüz, Naim A. *Gaziantep Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2012.
- Güleriüz, Naim A. *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*. 2. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2018.
- Güleriüz, Naim A. *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*. 2. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008.
- Güngör, Muhammed. *Yahudi Geleneğinde Süleyman Mabedi*. Ankara: İlâhiyat, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2012.
- Harel, Yaron. *Intrigue and Revolution: Chief Rabbis in Aleppo, Baghdad, and Damascus 1744-1914*. London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2015.
- Hasanoğlu, Eldar. *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- İbn Meymun, Musa. *Mişne Tora*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).
- Karo, Yosef. *Şulhan Aruh*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Kraemer, David. *Rabbinic Judaism: Space and Place*. London, New York: Routledge, 2016.
- Krinsky, Carol Herselle. *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 1985.
- Kudüs Talmudu*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).
- Laderman, Shulamit. *Jewish Art in Late Antiquity: The State of Research in Ancient Jewish Art*. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MileNihal Yayınları, 2021.
- Mitrani, Mili - Alok, Ersin. *Anatolian Synagogues*. İstanbul Alok Productions, 1992.
- Muñoz-Garrido, Daniel. "The Medieval Synagogue of Molina de Aragón: Architecture and Decoration". *Arts* 9/1 (2020), 1-28.
- Özşavlı, Halil. "Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)". *Online Konferans*, <https://www.youtube.com/watch?v=cqbskUmcmhA> (Erişim Tarihi: 03.03.2022)

- Pamuk, Bilgehan. *Kilis Kazâsı (1867-1908)*. Gaziantep: Kilis Belediyesi, 2020.
- Parkes, James. "Church and Synagogue in the Middle Ages". *Transactions: Jewish Historical Society of England* 16 (1945-1951), 25-33.
- Perez, Joseph. *History of a Tragedy: The Expulsion of the Jews from Spain*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1993.
- Posner, Raphael. "Synagogue, In Halakhah". *Encyclopedia Judaica*. 19/362-364. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Rabinowitz, Louis Isaac. "Synagogue, Origins and History". *Encyclopedia Judaica*. 19/353-355. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Rashi on Jeremiah*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 16.02.2022).
- Runesson, Anders – Binder, Donald D. - Olsson, Birger. *The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E*. Leiden, Boston: Brill, 2008.
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1293, 1295, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326*.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317*
- Sigonii, Caroli. *De Republica Hebraeorum libri VII*. Bononiae: Apud Ioannem Rossium, 1582.
- Simha, Goldin. "The Synagogue in Medieval Jewish Community as an Integral Institution". *Journal of Ritual Studies* 9/1 (Winter 1995), 15-39.
- Taşkın, Osman. "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)". *Mavi Atlas* 9/2 (Ekim 2021), 167-181.
- Toy, Crawford Howell. *Introduction to the History of Religions*. Boston: Ginn and Company, 1913.
- Tuna, Serpil. *Türkiye'de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Tüfekçi, Vedat. *Milli Mücadelede Türkiye Yahudileri*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016.
- Türkoğlu, İnci. *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Weingreen, Jacob. *From Bible to Mishna: The Continuity of Tradition*. New York: Manchester University Press, 1976.
- Yakar, Halil İbrahim – Tektuna, Mehmet. *II. Abdülhamit Albümlerinde Kilis*. Ankara: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Mehmet Ali - Akdeniz, Ali. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2020.
- Zack, Joel A. *The Historic Synagogues of Turkey*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008.
- Zeren, Mine Tanaç. *İzmir'de Sefarad Mimarisi ve Sinagogları*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2010.
- https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=3&europeana_query=kilis (Erişim Tarihi: 17.02.2022).

EKLER

Ek 1. Kilis Mevlevihane'sinin Solundaki Yahudi Murdoh Şahot'un Pekmezhânesi

Ek 2. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 3. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Genel Görünüm (<https://www.omnia.ie/>)

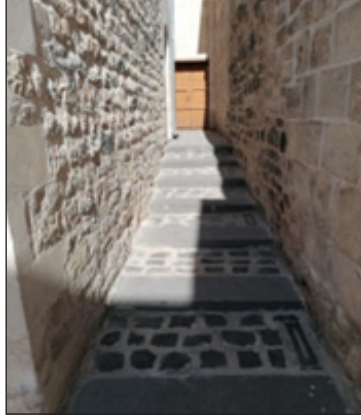
Ek 4. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Güney Cephe (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 5. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Doğu Cephesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 6. Kilis Sinagogu, Doğu-Batı Aksı ve Kuzey Cephedeki Birinci Giriş

Ek 7. Kilis Sinagogu, Batı Cephesindeki İkinci Giriş

Ek 8. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası Avlu, Doğu ve Güney Cephesi

Ek 9. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Avludaki Havuz (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 10. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası Avludaki Havuz ile Su Kuyusu

Ek 11. Kilis Sinagogu, Batı Cephesi ve Kitabeler (<https://www.omnia.ie/>)

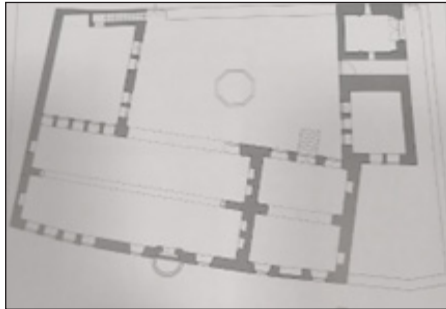
Ek 12. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Batı Cephesi Genel Görünüm

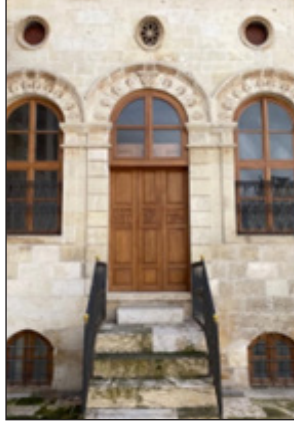
Ek 13. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi, Kuzey Batıdan Güney Cephesine Bakış (<https://www.omnia.ie/>)

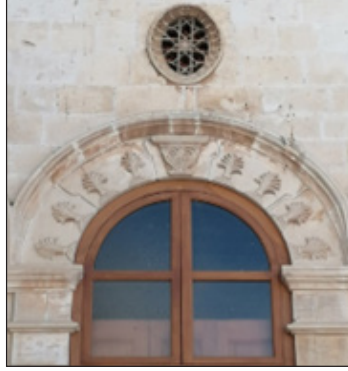
Ek 14. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi, Güney Cephesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 15. Kilis Sinagogu Planı (Kilis Kültür Envanteri)

Ek 16. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Üç Bölmeli Giriş

Ek 17. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Üç Bölmeli Girişten Süsleme Detayı

Ek 18. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Kemer Binmeleri ve Silmeler

Ek 19. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Girişteki Zemin Süslemeleri ve Motif Detayı

Ek 20. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, İç Mekân Genel Görünüm

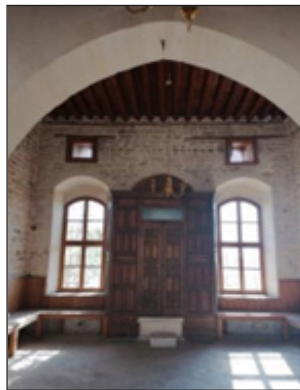
Ek 21. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Aron ha-Kodeş

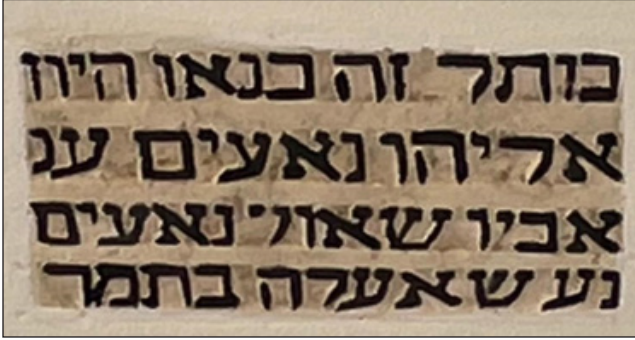
Ek 22. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Bima

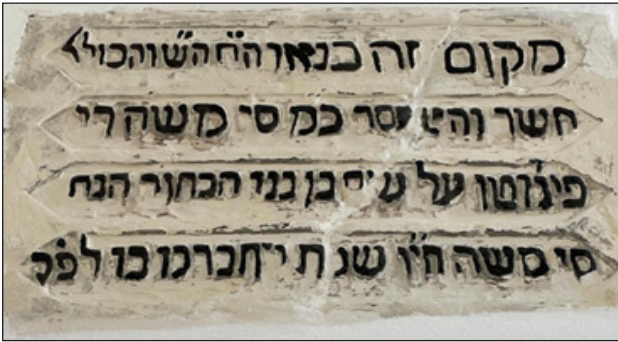
Ek 23. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Doğu Cephesi

Ek 24. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Doğu Cephenin Üst Katında Yer Alan Bet-Midraş

Ek 25. Batı Duvarındaki Birinci Kitabe

Ek 26. Batı Duvarındaki İkinci Kitabe

Ek 27. Aron ha-Kodeşin Doğusundaki Üçüncü Kitabe

Ek 28. Ezrat Naşimin Cephesindeki Dördüncü Kitabe

Ek 29. Ezrat Naşimin Cephesindeki Beşinci Kitabe

Ek 30. Aron ha-Kodeşin İç Kısmında Yer Alan Altıncı Kitabe

Ek 31. Doğu Cephesinde Yer Aldığını Düşündüğümüz Günümüze Ulaşamayan Yedinci Kitabe (Kilis Kültür Envanteri)